

Adnan Rondić

FRIEDRICH
EBERT
STIFTUNG

POVRATAK
Između privida i stvarnosti

Adnan Rondić

P O V R A T A K

Između privida i stvarnosti

POVRATAK
Između privida i stvarnosti

Autor studije: Adnan Rondić

Izdavač: FONDACIJA FRIEDRICH EBERT
- Ured u Sarajevu

Za Izdavača: Edhem Muškić

Metodologija studije: Mr. sc. Lejla Turčilo

Prijevod na engleski jezik: Senada Kreso

Lektorica: Azra Bakšić

Štampa: Kaligraf Sarajevo

Tiraž: 500 primjeraka

Veliko hvala za nesebično učešće u TV projektu Povratak:

Edi Muškiću,

Elviru Švrakiću,

Kenanu Čerimagiću,

Amini Gvozdenu,

Aidi Karamujić,

Jasminu Smajloviću,

Bakiru Deljkoviću,

Mirsadi Suljović i

montažerima TV Hayat .

U V O D

POVRATAK U BiH – LAKMUS PAPIR REINTEGRACIJE I BUDUĆNOSTI DRŽAVE

Sto osamdeset hiljada osoba raseljenih unutar BiH te 400.000 njenih građana koji sada žive u četrdesetak zemalja svijeta, još nisu iskoristili pravo na povratak. U periodu od 1992. do 1995., približno 2,3 miliona ljudi bilo je primorano napustiti svoje domove. Statistike govore, a podatak je saopćen i na prvom Kongresu izbjeglih i raseljenih osoba BiH, održanom 27. juna 2007., da se od potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma do danas u BiH vratilo blizu milion osoba. Ovo su podaci vladinih zvaničnika. Interesovanje za povratak u BiH ne opada, sudeći po broju podnesenih zahtjeva za registriranje potencijalnih korisnika pomoći na osnovu javnog poziva Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice. Riječ je o više od 40.000 porodica, odnosno oko 135.000 osoba koje se žele vratiti u svoje domove.

Proces povrata imovine i stanarskih prava realiziran je u visokom procentu: 99,7%. Prema službenim pokazateljima, u BiH je od ukupno blizu 445.000 potpuno srušenih ili devastiranih stambenih jedinica, obnovljeno blizu 260.000, što je oko 45 posto.

Tako kaže statistika.

Stanje na terenu, ipak, govori nešto drugačije. Ne postoji ni približno tačna evidencija prodane ili zamijenjene imovine, nakon što je ona vraćena u posjed ranijim vlasnicima ili nositeljima stanarskog prava. Nemali broj povratnika, povratnici su samo na papiru. Dio njih u ranija mjesta prebivališta navraća tek u vrijeme ljetnih odmora, dio njih vrijeme boravka, u različitim omjerima, «raspoređuje» u oba bosanskohercegovačka entiteta.

Kakav je danas položaj povratnika u BiH, bez obzira na njihovu nacionalnost? Može li se dati generalna ocjena procesa koji je zapravo ključ reintegracije BiH?

Vladini izvještaji, najčešće preko resornih ministarstava, daju, preovlađujuće, optimističnu sliku, ali i detektiraju određene probleme, objektivne ili subjektivne prirode, kad je proces povratka u pitanju.

Tako Safet Halilović, ministar za ljudska prava i izbjeglice u Vijeću ministara BiH, kaže: *«U Ministarstvu za ljudska prava i izbjeglice smo posljednjih mjeseci obavili čitav niz razgovora sa predstavnicima različitih institucija i organizacija pokušavajući ih animirati da pomognu povratnicima, jer sredstva predviđena u budžetima na svim nivoima u našoj zemlji nisu dovoljna za realizaciju povratka, na šta smo mi u više navrata upozoravali javnost. Mi smo napravili detaljnu analizu stanja u oblasti povratka, sa finansijskim procjenama za svaku općinu. Svjesni smo da se u naredne tri-četiri godine moramo maksimalno angažirati kako bismo svakoj osobi koja to želi omogućili povratak. Svjesni smo, također, da to neće biti nimalo lak posao. Želim podsjetiti da mi imamo strategiju za realizaciju aneksa VII Dejtonskog sporazuma, kao jednog od ključnih dokumenata u djelovanju Ministarstva i Vijeća ministara u ovoj oblasti fonda.»*

Dalje, ministar Halilović prvo navodi statističke podatke o procesu povratka a onda nastavlja: «Najslabiji rezultati ukupnog procesa povratka i reintegracije, ostvareni su upravo na ovom planu. U složenoj ustavnopravnoj situaciji podjele nadležnosti i financiranja, kakva je danas u našoj zemlji, veoma je teško napraviti progresivne korake, koji bi vodili jednom sistemskom rješenju pitanja prava na zdravstvo, školstvo, socijalnu zaštitu,

zapošljavanje, deminiranje i tako dalje, što su sve elementi održivog povratka.»¹

Predstavnik UNHCR-a za BiH James Lynch ističe da je mnogo toga postignuto u oblasti povratka i održivog ostanka u BiH, ali i dalje je potrebno ulagati napore u povratak raseljenih osoba, posebno na zbrinjavanju ljudi iz kolektivnih smještaja.

S druge strane, izvještaj Helsinškog komiteta za ljudska prava u BiH, čiji se značajan dio odnosi na proces povratka u BiH, daje prilično drugačiju sliku:

«U 2006. manjinskih povrataka gotovo da nije bilo. Mada se niko zbirno ne bavi analizom broja vraćene, pa prodane ili zamijenjene nekretnine, obilaskom povratničkih naselja i gradova može se ustvrditi kako je više od 50% u vlasništvo vraćenih stanova, kuća i posjeda, nekom vrstom kupoprodajnih ili zamjenskih ugovora promijenilo vlasnika, a barem još 30 posto je u procesu prodaje ili se koristi samo vikendom. Predmetom prodaje su i neki tek obnovljeni objekti sredstvima povratničkih fondova.

Slabe rezultate provedbe Aneksa 7 u 2006. dodatno opterećuje, nerijetka, pojava onih koji su se prije godinu ili više vratili, da bi sada, zbog neodrživog povratka, opet krenuli tamo gdje misle da mogu preživjeti.

¹ <http://www.slobodnaevropa.org>

Ocjene HK podudaraju se i sa podacima Saveza udruženja izbjeglica i raseljenih lica BiH. S druge strane, zvanični izvori – državno i entitetska ministarstva za ljudska prava i izbjeglice, kao i UNHCR, koji, primjenjujući čudnu metodologiju, ostaju pri tvrdnji da je broj povratnika premašio milion.

Ako se pođe od toga da je u toku posljednjeg rata s kućnog praga pomjereno oko 2,2 miliona stanovnika i to dovede u vezu sa podatkom temeljenim na preciznim statistikama saopštenim na Trećem kongresu Svjetskog saveza dijaspore, održanom 2006. u BiH, da u 110 zemalja svijeta živi oko milion i 300 hiljada Bosanaca i Hercegovaca svih nacionalnosti, pa tome doda broj interno raseljenih u BiH, koji je najnovijom reregistracijom zaokružen na 180.000, i barem dvostruko toliko onih koji su reregistracijom izgubili taj status jer su se mogli vratiti, a nisu – pomenuta procjena dobija na objektivnosti.

Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, međutim, procjenjuje da izvan BiH trenutno boravi još oko pola miliona osoba koje su BiH napustile od 1992. do 1995. i koje su kao takve evidentirane kao izbjeglice iz BiH.

Prvi, sveobuhvatan, zvanični popis raseljenih osoba u BiH proveden je krajem 2000., kada je registrirano 183.355 raseljenih porodica, odnosno 556.214 osoba. Prema posljednjim podnesenim porodičnim zahtjevima za reviziju statusa, 180.000 osoba raseljenih u BiH još uvijek traži trajno rješenje. U neuslovnim kolektivnim centrima širom BiH, prema podacima Saveza udruženja izbjeglica i raseljenih lica, živi još oko 7.000 ljudi. Samo u Mihatovićima kod Tuzle u jednom centru je smješteno 825 ljudi, a u Karakaju kod Zvornika 77 porodica. Oni koji su u posljednjoj reregistraciji izgubili izbjeglički status tvrde da se u kolektivnom smještaju nalazi znatno veći broj ljudi, ali i

da njih nema u evidencijama. Tek ponegdje se spominju kao socijalni slučajevi.

Prema podacima Ministarstva za izbjegla i raseljena lica Republike Srpske, samo na području ovog entiteta registrirano je u 2006. godini 26.990 raseljeničkih i oko 2000 izbjegličkih porodica. Isto ministarstvo raspolaže podatkom da više od 6.300 lica u RS koristi alternativni smještaj. Komisija za izbjeglice i raseljena lica BiH navodi da u cijeloj BiH ima još oko 150.000 raseljenih osoba.

Zbirne podatke nema niko, pogotovu ne one o broju ljudi koji su se tokom 2006. vratili na predratne adrese. Čak ni na lokalnom nivou, u šta su se mogli uvjeriti članovi Misije Helsinškog komiteta za ljudska prava prilikom posjeta bosanskohercegovačkim opštinama – od Ilidže i Hadžića, preko Mostara, Drvara, Bosanskog Petrovca i Bugojna, preko Pala, Sokoca, Foče i Goražda, do Ilijaša i Distrikta Brčko. Kako se vlast nikako ne odlučuje započeti čak ni pripreme za popis stanovništva (posljednji obavljen daleke 1991.), svi se bave samo procjenama uzimajući, prema potrebama i interesima, parametre koji im najviše odgovaraju, što otvara velike mogućnosti manipulacije sredstvima namijenjenim za povratak i obnovu. Slobodne procjene govore da se tokom ove godine vratilo oko 2.500 lica.

Posljedica pomjeranja stanovništva je ta da u BiH danas imamo čista, ili gotovo čista etnička područja; u gradskoj jezgri Višegrada živi jedan Bošnjak, u Foči ni jedan, Vlasenici i Sokocu

takođe, u Osnovnoj školi na Palama od 1.800 učenika je jedan bošnjačke nacionalnosti, a u selo Bukovice kod Doboja od nekadašnjih 1250 stanovnika hrvatske nacionalnosti se vratio jedan čovjek.»²

² Izvještaj Helsinškog komiteta za ljudska prava u BiH za 2006.

STUDIJA O POVRA TKU U BIH: METODOLOŠKE NAPOMENE

Studija koja je pred čitateljima, zapravo je rezultat višegodišnjeg televizijskog projekta o povratku, koji su zajednički realizirale NTV Hayat i Fondacija Friedrich Ebert od 1997. do 2007.

Izveštaji u studiji i naponi uloženi u njihovu pripremu proističu iz uvjerenja da je povratku u BiH potrebno, na neki način, dati i ljudsko lice. Naime, kako je vidljivo iz gore navedenih izjava i podataka, informacije dostupne putem zvaničnih izvora, nevladinog sektora i medija, u velikom broju slučajeva ne samo da su zasnovane na statistikama, odnosno brojčanim pokazateljima nego se na njima i završavaju. U studiji smo, stoga, manje prostora dali statističkim podacima koji inače dominiraju drugim izvještajima, pa smo, u svakom od analiziranih područja, naveli konkretne primjere života povratnika i priču iz njihove svakodnevnice.

Također, gotovo po inerciji, u analizama i interpretacijama povratka čini se svojevrsna pogreška u pretpostavci da je priča o povratku završena onda kada se grupa bivših stanovnika ponovno naseli na neko područje. A priča o povratku tu, zapravo, tek počinje... Zato se i samim povratnicima treba iznova i iznova vraćati, što je za cilj i imao televizijski projekat vezan za povratak. Serijal emisija na NTV Hayat, kao i ova studija, analizirali su povratak u nekoliko specifičnih područja u BiH, gdje je praćen od kraja devedesetih godina, da bismo u proljeće i ljeto 2007. napravili svojevrsan remake onoga što su kamere bilježile deset, devet ili osam godina ranije.

Iako je pri izradi nacрта za izvođenje ove studije korištena uobičajena metodologija, ima i izvjesnih varijacija, koje se ogledaju, prije svega, u autorskoj slobodi da se istaknu posebnosti situacija u povratničkim područjima koje najbolje ilustruju specifičnosti samog područja, povratka i samih povratnika.

Također, (ne)dostupnost i (ne)transparentnost informacija i statističkih podataka imale su za posljedicu varijacije u strukturiranju statističkog uzorka, tako da neka područja na prvi pogled mogu djelovati kao manje reprezentativna (u smislu statistike), ali su odabrana kao paradigma manje ili više uspješnog obnavljanja života povratnika. U kontekstu statističkih podataka treba, također, napomenuti da ti brojni podaci odražavaju situaciju kakva je bila 1991. ili situaciju s povracima 2006. ili ranije. Budući da je fenomen povratka vrlo dinamičan, neki podaci iz studije neminovno će već biti izmijenjeni u vrijeme njenog objavljivanja. Međutim, to nema bitnijeg utjecaja na modele po kojima funkcionira povratak i život u povratničkim područjima koji su opisani u izvještajima za pojedine gradove analizirane u studiji.

Za ***predmet istraživanja*** same studije uzet je fenomen povratka u šest područja Bosne i Hercegovine (navedenih u uzorku) i način funkcioniranja života tih povratnika. ***Zadatak*** istraživanja bio je analizirati modele povratka u tih šest područja, njihove sličnosti i razlike, te izvesti neke opće zaključke o povratku u Bosni i Hercegovini povezivanjem specifičnosti povrataka u navedena područja (metodom indukcije).

Uzorak na kojem je rađena analiza povratka u Bosni i Hercegovini, kako je već rečeno, čini šest geografskih područja u kojima je posebno izražen povratak ranijih stanovnika u

prijeratne domove. Pri definiranju uzorka vodilo se računa da ti povratnici odražavaju tri konstitutivna naroda u Bosni i Hercegovini, a gradovi koji su analizirani odabrani su na osnovu generalne hipoteze, odnosno pretpostavke da su stanje i situacija u njima, po svojim bitnim karakteristikama, slični, te povratak podliježe istoj vrsti zakonomjernosti, pa je kao takav podložan sličnim metodama i tehnikama istraživanja, ali i dostatan za izvođenje indukcijskih zaključaka o povratku u Bosnu i Hercegovinu općenito. Studija tako sadrži izvještaje o slijedećim područjima:

- Područje 1: Srebrenica, Zvornik, Bratunac
- Područje 2: Travnik i Novi Travnik
- Područje 3: Bihać i Bosanski Petrovac
- Područje 4: Mostar, Stolac, Gacko i Bileća
- Područje 5: Odžak i Modriča
- Područje 6: Sarajevo

Tokom televizijskog serijala glavna ***tehnika prikupljanja podataka*** za potrebe TV emisija bila je tehnika intervjua, koji su vođeni kako sa samim povratnicima, tako i sa predstavnicima lokalne vlasti i nevladinog sektora u tim područjima. Ova tehnika je kombinacija slobodnog intervjua, pri kojem je redoslijed pitanja i način vođenja razgovora određen osjećajem voditelja intervjua, i strukturiranog intervjua, zasnovanog na precizno pripremljenom nizu pitanja postavljenih tako da jedna kontroliraju druga, kako bi se dobili što tačniji i precizniji odgovori i stavovi intervjuiranih osoba. Za potrebe studije, pak, ***metode istraživanja*** proširene su tako da je svako od navedenih područja svojevrсна studija slučaja, te stoga za svako područje i svaki grad u studiji postoji zaseban izvještaj. Na osnovu pojedinačnih slučajeva, u zaključku studije, metodom indukcije (zaključivanjem od posebnog ka općem), izvedeni su generalni

zaključci o stanju i procesima povratka u Bosni i Hercegovini. Analiza stanja u svim tim područjima zasnovana je uz tehniku intervjua i na metodi promatranja, pri čemu je riječ o izvanjskom promatranju procesa i pojava u povratničkim područjima, na način da je autor, kao neko ko dolazi «sa strane», promatrao povratak u originalnom ambijentu i bez bilo kakve osobne intervencije. Metoda promatranja «nadgrađena» je deskriptivnom metodom, te izvještaji o svakom gradu pojedinačno neminovno uključuju i opis povratničkih područja i svakodnevnog života u njima. Za osobnu percepciju, u ovom promatranju i deskripciji je autor studije prihvatio određenu odgovornost, napominjući da je osobnost i povremena «obojenost» izvještaja vlastitim stavom, koliko god nekome se činila manje naučnom, zasnovana na već izrečenom stavu kako povratak sam po sebi nije samo društveni fenomen, već i životni, te mu je, kao takvom, potrebno dati ljudsko lice.

Kako je već rečeno, pri definiranju uzorka, ali i metoda istraživanja, pošli smo od dvije generalne pretpostavke, odnosno *hipoteze* na kojima se zasniva studija o povratku. Prva je, ističemo, da unatoč evidentnih razlika između područja u koja se odvija povratak prijeratnih stanovnika, postoje i sličnosti kad je riječ o poziciji u kojoj se oni nalaze nakon povratka. Uzroke zbog kojih se život povratnika ne razlikuje previše od kraja do kraja, smatramo svojevrsnim faktorima održivosti povratka. Time dolazimo do druge pretpostavke, odnosno hipoteze da održivost povratka ovisi o najmanje šest faktora, i oni su nam poslužili kao *indikatori* za samo istraživanje i izvođenje zaključaka o povratku. Ti indikatori su:

- Sigurnost povratnika
- Ekonomski status povratnika
- Socijalna i zdravstvena zaštita dostupna povratnicima
- Mogućnost obrazovanja u povratničkim područjima
- Pravo i mogućnost učešća u organima lokalne samouprave i javnim preduzećima
- Pravo na kulturnu posebnost povratnika

Glavni *cilj studije* je dati sveobuhvatnu deskripciju stanja i problema povratničkog stanovništva, te emancipatorsku anticipaciju budućnosti života u analiziranim područjima, odnosno zaključke o održivosti povratka kao jednom od preduvjeta reintegracije i normalnog funkcioniranja Bosne i Hercegovine.

Studija je namijenjena građanima Bosne i Hercegovine, bosanskohercegovačkoj dijaspori i svijetu, koji su na bilo koji način zainteresirani za pitanja povratka i poslijeratnog života u različitim područjima BiH. Nadamo se da će studija od posebne koristi biti novinarima - izvještačima s područja koja su bila predmetom naše analize, kao svojevrsan orijentir sa ulaznim informacijama o tim područjima. Predstavnici nevladinog sektora, kao i donositelji političkih odluka čije se posljedice direktno reflektiraju na život povratnika, u studiji mogu pronaći specifičnu dimenziju povratka koju smo nastojali osvijetliti: svakodnevni život povratnika. Također, studija može poslužiti i istraživačima koji se pripremaju za dublje analize i istraživanja navedenih područja, s bilo kojeg aspekta ili oblasti društvenih nauka, te se nadamo kako izvještaji ovdje dati mogu inicirati, između ostalog, i znanstveni interes za gradove u kojima se dešava povratak.

PODRUČJE 1:
SREBRENICA, ZVORNIK, BRATUNAC

SREBRENICA

Pitanje povratka u Srebrenicu, dakako, u kontekstu genocida koji je počinjen nad Bošnjacima ovoga grada te Bošnjacima Podrinja koji su se u ovom gradu zatekli jula 1995., pitanje je kojim se ponajbolje testira ovo temeljno ljudsko pravo. Koliko danas povratnika živi u Srebrenici? Na ovo pitanje je teško odgovoriti. Procjene, one najoptimističnije, idu do sedam hiljada, dok je realan broj pravih povratnika negdje oko 4000. Inače, u općini Srebrenica, po popisu iz 1991., živjelo je 36.666 stanovnika, od kojih 27.572 Bošnjaka (75,2 posto), 8.315 Srba (22,7 posto) i 741 ostalih (2 posto).

Pitanje sigurnosti u srebreničkom kraju, može se ocijeniti zadovoljavajućim. No, subjektivni osjećaj i doživljaj sigurnosti varira, od prilike do prilike. Posljednje postrojavanje lica sa obilježjima četničkog ravnogorskog pokreta 12. jula 2007., pokraj mjesta gdje se nalaze ostaci porušene srebreničke čaršijske džamije, Srebreničani su doživjeli kao atak na njihovu sigurnost. Incidentnih situacija, u kojima je došlo do ataka na fizičku ili imovinsku sigurnost povratnika, u posljednjoj godini nije bilo (izuzme li se prijava povratnika u selu Ljeskovik o fizičkom nasrtaju, koju je policija RS ocijenila lažnom). Nadalje, Srebreničani problem svoje sigurnosti vide i u činjenici da, po njihovim tvrdnjama, direktno ili indirektno odgovorni za genocid počinjen u julu 1995., još uvijek obavljaju različite javne funkcije u policiji i upravi. Ove tvrdnje potvrđene su i posljednjim odlukama novog visokog predstavnika Miroslava Lajčaka, koji je, između ostalog, suspendirao 35 policajaca, čija imena se nalaze na spisku više od njih 800 potencijalno umiješanih u srebrenički masakr.

No, ključni problem srebreničkih povratnika, kao i u većini drugih krajeva BiH, jeste održivi povratak. Mali broj povratnika se vratio na svoja prijeratna radna mjesta, što zbog činjenice da je industrija u najvećoj mjeri uništena, što zbog činjenice da su domicilni Srbi kao i doseljeni iz drugih dijelova BiH, uglavnom, zaposleni u preduzećima koja su uspjela «preživjeti» rat, odnosno koja su dijelom obnovljena u posljednjih nekoliko godina. Prvi je rudnik «Sase», te komunalna preduzeća i školstvo. Naprimjer, u srebreničkom srednješkolskom centru, u ovom momentu su zaposlene samo dvije Bošnjakinje, profesorice Fija Avdić i Senija Purković. Tek u nekoliko područnih, uglavnom četverorazrednih seoskih škola, zaposlen je izvjestan broj bošnjačkih povratnika. U posljednje vrijeme, u nekoliko novoosnovanih pogona te fabrika (CIMOS, hladnjača za voće, Srebreničko poljoprivredno dobro) zaposleno je nekoliko desetina Bošnjaka. Jedino u policiji, najviše zbog pritiska međunarodne zajednice, napravljen je približan balans zaposlenih. Također, u samoj općinskoj administraciji, radi blizu 40 posto Bošnjaka, uglavnom mladih i visokoobrazovanih ljudi.

Seosko stanovništvo Srebrenice se bavi poljoprivredom i stočarstvom. Ono što im nedostaje jeste dovoljan broj poljoprivrednih mašina za obradu zemlje, ali i veća mogućnost plasmana proizvoda za poljoprivrednike koji uspijevaju imati viškove proizvodnje. Ipak, valja spomenuti projekat «Put mlijeka» čiji je nositelj, uz međunarodnu pomoć, Tuzlanska mljekara, koja otkupljuje značajne količine mliječnih proizvoda od poljoprivrednika ovoga kraja. Ne treba zaboraviti ni ugostiteljstvo i uslužne djelatnosti, od kojih, računajući članove obitelji vlasnika i uposlenih, danas živi približno stotinjak srebreničkih Bošnjaka.

Pitanje zdravstvene zaštite, u prvom redu onih koji imaju lične dokumente izdate u FBiH (a korisnici su socijalnih primanja, najčešće porodičnih penzija i invalidnina, također iz FBiH, pa su samim tim i korisnici zdravstvene zaštite u ovom entitetu), veliki je problem povratnika u Srebrenicu. Riječ je o demobilisanim borcima Armije BiH, te porodicama žrtava srebreničkog genocida. Razgovori entiteta za rješavanje ovog problema su stali, iako se činilo da će se pronaći kompromisno rješenje, po kojem bi oni i dalje mogli koristiti novčane prinadležnosti iz FBiH, a zdravstvene usluge (bez njihovog punog plaćanja) u RS. Obrazovanje povratničke djece u posljednje vrijeme ulazi u okvire sistema, koji, doduše, stidljivo počinje uvažavati, posebno u dominantno bošnjačkim sredinama (MZ Sućeska), pravo na jezik i nacionalnu grupu predmeta.

Vratimo se nakratko na zajednički projekat televizije Hayat i Fondacije. TV priče nastale u okviru ovoga projekta su bile priče o pojedincima koji su predstavljali ili prosječnog povratnika ili, u određenim situacijama, povratnike koji su uspjeli opstati u starim mjestima boravka, nakon povratka. Tako je bilo i u slučaju priče o Srebrenici. Njeni glavni akteri su dvojica braće Elvis i Nermis Lemeš, koji su se prije nekoliko godina vratili u selo Gladovići, udaljeno nekih tridesetak kilometara od Srebrenice. Otac im je nestao prilikom pada Srebrenice, majka se preudala. Nakon smrti nane, smješteni su u Dom za nezbrinutu djecu u Zenici, a potom u Dječije selo u Puračiću kraj Lukavca. Pratili smo ih u više navrata od samog početka. Od skromne obnovljene kućice i ležaja na podu, do danas već uređenog domaćinstva, sa stokom, uglavnom ovcama, neophodnim poljoprivrednim mašinama; zabilježili smo i ženidbu starijeg brata, koji danas sa sedamnaestogodišnjom suprugom Izudinom čeka prinovu. Mlađi, Nermis je uspio završiti molerski zanat u bazi EUFOR-a u Rajlovcu kraj Sarajeva, pa danas svojim radom značajno

doprinosi kućnom budžetu. Ova priča je ovako završila zahvaljujući širem angažmanu pojedinaca iz bosanskohercegovačke zajednice i njezine dijaspore, što, svakako, nije ni približno dovoljno za proces povratka, ali jeste dobar primjer kako se i individualno može doprinijeti nečemu što je osnovna pretpostavka povratka: ODRŽIVOST!

Pitanje kulture i angažmana u ovoj oblasti, u Srebrenici pravi značajne korake, i to ne samo u okviru brojnih promocija knjiga i izložbi, u sklopu obilježavanja godišnjica genocida. Srebrenička biblioteka, danas lijepo opremljena, srebrenički radio, iako proizvodi tek sat programa dnevno, koji se emitira na talasima Radija Tuzlanskog kantona, srebrenički Žurnal, multietničko glasilo ovoga kraja; djelovanje Bošnjačke zajednice kulture «Preporod», česte sportske aktivnosti, rad Turističke zajednice Srebrenice, aktivnosti nevladinog sektora u različitim oblastima te u zadnje vrijeme nastupi pojedinaca i grupa koji izvode različite muzičke žanrove, što ide u prilog činjenici da se društveni život u Srebrenici, ipak, oporavlja. Sve je to nedovoljno i daleko od predratnog nivoa, ali omogućava kontakte, posebno mladih ljudi različitih nacionalnosti, što i jeste cilj, kada dugoročno govorimo o budućnosti ovoga kraja.

Dio ove studije, koji je posvećen Srebrenici, najobimniji je, jer se, kao što smo naveli na početku, u srebreničkom kraju preslikavaju skoro sve bosanskohercegovačke dileme i iskušenja poslijeratnog perioda u BiH.

BRATUNAC

Povratak u bratunački kraj medijski nije eksponiran kao što je to slučaj sa Srebrenicom, iako se na područje ove općine vratilo blizu 7500 njezinih prijeratnih stanovnika bošnjačke nacionalnosti. Međutim, značajan broj stanovnika Bratunca, a koji su spas potražili u srebreničkoj enklavi, stradao je 11. jula 1995. u srebreničkom genocidu.

Nacionalna struktura bratunačke općine po popisu iz 1991., izgledala je ovako:

- Bošnjaci 21.535 (64,05%)
- Srbi 11.475 (34,13%)
- Hrvati 40 (0,11%)
- Jugoslaveni 223 (0,66%)

Povratak u sam grad Bratunac nije posebno izražen, za razliku od Srebrenice u čiju gradsku zonu vratio se priličan broj Bošnjaka. Bratunački Bošnjaci su se uglavnom vratili u seosko područje, koje obuhvata naselja Cerska, Konjević Polje i Glogova. Problemi s kojima se suočavaju, slični su problemima srebreničkih Bošnjaka.

Ovo područje je dugo vremena bilo područje nesigurnog življenja za bošnjačke povratnike. Tako je, prije osam godina, u Bratuncu ubijena sedamnaestogodišnja povratnica Mediha Durić, dok su napadi na imovinu povratnika kao i na njih same bili česta pojava, posebno u samom Bratuncu. U posljednjih godinu dana incidenti su skoro prestali. Ipak tenzije u bratunačkoj općini su dizali odluka općinskih vlasti da se ne dozvoli ukop stradalih Bratunčana u okviru kompleksa novoobnovljene džamije u samoj gradskoj jezgri, te već svjetski poznat slučaj Fate Orlović,

u čijem dvorištu je napravljena pravoslavna crkva. To se odražavalo na sigurnosne prilike, koje su, upravo zbog već navedenih razloga, bratunački Bošnjaci ocjenjivali nepovoljnim. Smjena predsjedavajućeg Općinskog vijeća Bratunac Refika Begića, dodatno je usložnila političke prilike u ovom gradu i odrazila se na ionako krhke međunacionalne odnose Srba i Bošnjaka.

Bratunački Bošnjaci, kao i srebrenički, susreću se s istim problemima. Situacija sa upošljavanjem u javnoj upravi, unekoliko je lošija nego u Srebrenici. I bratunački povratnici, uglavnom, bave se poljoprivredom i stočarstvom, no ovdje je problem plasmana viška proizvoda izraženiji nego u Srebrenici. Jedan momenat je vrijedno spomenuti: uzgajanje novih kultura, koje nisu tradicionalne na ovim područjima, u prvom redu malina, urodilo je plodom i sasvim pristojnom egzistencijom za nekoliko desetina bratunačkih obitelji.

I kao u slučaju Srebrenice, u studiji navodimo primjer mladića Eniza, iz bratunačkog sela Avdagina Njiva. Kada smo ga sreli prvi put, prije skoro sedam godina, bio je sedamnaestogodišnjak, pun gorčine, bez jasnih planova za budućnost, ali uz izraženu želju da ostane u svom rodnom selu. Danas, riječ je mladom čovjeku koji ima trgovinu, oženjen je, ima jednogodišnjeg sina, a u trgovini radi sa suprugom i bratom. Ima jasnu viziju svoje i budućnosti svoga djeteta i za sebe kaže da je sretan.

ZVORNIK

U Zvornik se vratilo blizu 20.000 ljudi, što ga čini područjem s najvećim brojem povrataka. Od tog broja, skoro devet hiljada su povratnici s ličnim dokumentima izvađenim u RS.

Po popisu iz 1991., u Zvorniku je živjelo 81.295 stanovnika, od toga:

- Bošnjaci 48.102 (59,16%)
- Srbi 30.863 (37,96%)
- Hrvati 122 (0,15%)
- Jugoslaveni 248 (1,53%)

Povratnici na prostor općine Zvornik se uglavnom vraćaju u seoska područja, te u dvije velike mjesne zajednice u neposrednoj blizini gradskog područja: Divič i Kozluk.

Specifičnost ovoga područja leži u činjenici da je prvi povratak zabilježen već u ljeto 1996., u zvornička sela Mahala i Jusići. Bio je to pionirski poduhvat, uslijedio je svega pola godine nakon potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma, a praćen je brojnim opstrukcijama, koje su, u konačnici, imale cilj - zaplašiti povratnike ne samo u ovom već i u drugim područjima Republike Srpske. Sigurnosne prilike u Zvorniku su danas zadovoljavajuće, čemu doprinosi i solidna zastupljenost bošnjačkih kadrova u lokalnoj policiji. Pionir povratka u ovaj kraj je Fadil Banjanović, poznatiji kao Bracika, Kozlučanin, koji je svojim sunarodnjacima, svih ovih godina, uporno poručivao:»Ne prodajite kuće i imanja, ne zamjenjujte ih.» Ova njegova poruka imala je efekta, što se može posebno vidjeti u mjesnoj zajednici Kozluk, koja danas ima 1350 kuća, u njima su

bili smješteni izbjegli i raseljeni Srbi iz osamnaest općina. Kuće su, značajnim dijelom, bile neoštećene, što je ubrzalo povratak Bošnjaka u ovaj dio zvrničke općine. Još jedna specifičnost u radu Fadila Banjanovića, ogleda se u njegovom pragmatičnom odnosu prema vlastima RS. U aprilu 2007. je posjeta premijera RS Milorada Dodika Kozluku izazvala veliku medijsku pažnju. Na udaru kritike dijela bosanskohercegovačke javnosti se našao i Fadil Banjanović, zbog, kako su mu prigovorili, srdačnog dočeka premijera RS. No, ta posjeta samom Kozluku je donijela blizu 250.000 konvertibilnih maraka, koje su utrošene za obnovu infrastrukture, na prvom mjestu putnih komunikacija. Za jesen je planirana obnova i opremanje lokalnog Doma zdravlja, također sredstvima iz budžeta entiteta u kojem Kozlučani žive. Uz ovo, blizu 2000 stanovnika ovog područja živi u inozemstvu, što, također, poboljšava materijalni položaj povratnika. Ipak, povratnici se i ovdje susreću s problemima koji su prisutni i u drugim dijelovima RS: zdravstvena zaštita, upošljavanje u javnoj upravi i preduzećima u kojima su nekada radili.

Perspektivu, pogotovo Kozlučani, vide u razvoju poljoprivrede, jer je priobalni pojas rijeke Drine izuzetno plodan za uzgoj različitih poljoprivrednih kultura.

I ovdje, većina povratnika živi od poljoprivrede i uzgoja stoke, uglavnom za vlastite potrebe, dok manji dio od trgovine i ugostiteljstva.

PODRUČJE 2:

TRAVNIK I NOVI TRAVNIK

TRAVNIK

Na području općine Travnik, po popisu iz 1991., živjelo je ukupno 70.747 stanovnika, od toga:

- Bošnjaci 31.813 (44,96%)
- Hrvati 26.118 (36,91%)
- Srbi 7.777 (10,99%)
- Jugoslaveni 3.743 (5,29%)

Godine 1992. je veći dio stanovnika srpske nacionalnosti napustio Travnik, a po izbijanju sukoba između Armije BiH i HVO-a 1993., i travnički Hrvati, u najvećoj mjeri, napuštaju svoje domove. Područje koje je posebno praćeno u okviru TV projekta je oblast Guča Gore, uvijek naseljene skoro isključivo hrvatskim življem. Povratak u ovaj dio travničke općine je počeo 1998., pojedinačnim povracima, da danas u Guča Gori, trajno ili barem jednim dijelom, boravi blizu 70 posto prijeratnog stanovništva.

Sigurnosne prilike povratnici ocjenjuju izuzetno dobrim. Zdravstvena zaštita je relativno dobro organizirana, ali se dio stanovništva Guča Gore i dalje liječi u bolnici Nova Bila, smještenoj na prostoru koji je u vrijeme rata kontrolirao HVO.

Stanovnici žive od penzija, poljoprivrede i stočarstva za vlastite potrebe, tek poneki je zaposlen, najčešće «na crno».

Već smo naveli da je ova studija rezultat televizijskog projekta koji predstavlja svojevrsni remake, pa ćemo, kad je Guča Gora u pitanju, navesti primjer, sada već pokojne Mande Šoko, prve povratnice u ovo selo. Njena priča zabilježena kamerama 1999. je izazvala veliku pažnju bosanskoherce-

govačke javnosti svojim izuzetnim entuzijazmom, koji se širio na okolinu. Ovoga puta, nažalost, nismo je zatekli među živim, pa je naš sugovornik bio Mladen Šoko, Mandin sin. On, njegova supruga i dvoje djece žive od njegovog rada «na crno», te uzgoja koza. Mladen, ipak, namjerava živjeti u Guča Gori, navodeći da više nisu posrijedi emocije prema rodnom kraju, već pragmatična procjena situacije, na osnovu koje je donio odluku da budućnost sebe i svoje porodice veže za Guča Goru.

NOVI TRAVNIK

Na prostoru općine Novi Travnik, po popisu iz 1991., živjelo je ukupno 70.747 stanovnika. Nacionalna struktura izgledala je ovako:

- Bošnjaci 31.813 (44,96%)
- Hrvati 26.118 (36,91%)
- Srbi 7.777 (10,99%)
- Jugoslaveni 3.743 (5,29%)

Ratne prilike su stvorile situaciju sličnu onoj u Travniku. Danas je Novi Travnik, nažalost, još uvijek podijeljen grad. Iako je javna uprava zajednička, u dva dijela grada funkcioniraju različiti sistemi, počev od poštanskih i komunalnih usluga, do škola i domova zdravlja. Nisu rijetki slučajevi da Bošnjaci i Hrvati mijenjaju kuće i stanove, odlučujući se da žive u dijelu grada u kojem su njihovi sunarodnjaci apsolutna većina, a da novo mjesto prebivališta, nakon zamjene, nije od starog udaljeno niti 500 metara. No, sigurnosne prilike su dobre, a svako, u «svom» dijelu grada, zapravo dijeli zajedničke brige: u prvom redu one egzistencijalne prirode. Situacija u seoskim područjima je drugačija kada je o povratku riječ. Ovaj proces prilično je

uspješan na svim seoskim područjima novotravničke općine, dok je ogledno mjesto za ovu studiju selo Mehmedovići, iz kojeg su Bošnjaci protjerani 1993. Više od 80 posto stanovnika, koji su ovdje živjeli do 1993., se vratilo. Preživljavaju uglavnom od rada «na crno», te poljoprivrede i stočarstva, te ističu kako su barem sigurnosnim prilikama veoma zadovoljni. Starica Safeta Mehmedović, koja se vratila sa svoja dva sina i kćerkom, živi kao i većina stanovnika ovoga sela. Kao i Manda Šoko iz Guča Gore, i ona je svojim prvim televizijskim nastupom prije osam godina, pobrala velike simpatije gledateljstva. Iako formalno i po definiciji nepismena, ova veoma inteligentna žena, vrlo precizno detektira sve probleme bosanskogercegovačkog društva, uočava da su predizborna obećanja, pogotovo povratnicima samo način, barem u većini slučajeva, za dobijanje glasova. Safeta nudi i konkretne prijedloge za poboljšanje ekonomske situacije u zemlji, pa smatra da je prvo potrebno izvršiti reviziju privatizacije, te pomoći mladim ljudima kreditima da pokrenu porodični biznis, kako bi mogli osigurati egzistenciju za svoje porodice. Kao i hrvatski povratnici, i bošnjački, u novotravničkoj općini, zdravstvene usluge traže u dijelu grada s bošnjačkom većinom, gdje im se školuju i djeca.

PODRUČJE 3:

BIHAĆ I BOSANSKI PETROVAC

BIHAĆ (MARTIN BROD)

U području Bihaća, predmetom naše analize bila je mjesna zajednica ove općine Martin Brod, do 1995. naseljena isključivo srpskim stanovništvom. Riječ je o mjesnoj zajednici koja je zbog svoga geostrateškog položaja, prilično izolovana od ostalih dijelova općine Bihać. To predstavlja objektivnu teškoću za komunikacijsko povezivanje ove mjesne zajednice s gradskim sjedištem. Od pet stotina srpskih porodica koje su živjele na ovom prostoru, danas se vratilo njih blizu 80 posto, što je za bosanskohercegovačke prilike dobar rezultat. Ali, ovih dvadesetak procenata koji se nisu vratili, predstavljaju najproduktivniji dio nekadašnjih martinbrodskih stanovnika. Problemi povratnika su i ovdje isti: nezaposlenost, socijalna i zdravstvena zaštita, te obrazovanje djece. Egzistencija na ovom području se osigurava poljoprivredom, a tek nekolicina povratnika je zaposlena u lokalnom ribnjaku.

BOSANSKI PETROVAC

U Bosanskom Petrovcu stanovništvo je prepolovljeno u odnosu na predratni broj. U općini živi oko 4.500 Srba (od 12.000 koliko ih je bilo prije rata) i oko 2.200 domicilnih Bošnjaka, te oko 350 raseljenih bošnjačke nacionalnosti.

Iako Srbi već sada čine više od šezdeset posto stanovništva, i ovdje je primjetna ista situacija kao i u Martin Brodu: najproduktivniji dio njih se nije vratio, pa više od pedeset posto povratnika su stariji od 45 godina. Sigurnosne prilike u Bosanskom Petrovcu sve doskora su ocjenjivane dobrim. No, posljednji napad na vladiku bihaćkopetrovačkog Hrizostoma, unio je uznemirenost među građane srpske nacionalnosti koji

žive na ovom području. A žive od penzija, stočarstva i poljoprivrede za vlastite potrebe. Radojka Erceg, koju smo prvi put posjetili prije skoro osam godina, povratnica je u Bosanski Petrovac, u selo Krnjeuša, prije rata jedno od najrazvijenijih i infrastrukturno najuređenijih sela u ovom dijelu BiH. Živi Radojka sa suprugom Danetom, a u neposrednoj blizini je i njen mlađi sin, koji radi kao policajac u lokalnoj policiji. Radojka, nastavnica u penziji, i njen suprug, autoprijevoznik, također u penziji, za sebe kažu da žive solidno. Imaju još jednog sina, koji je jedno vrijeme radio u Ministarstvu unutarnjih poslova u Bihaću, no to radno mjesto je napustio i sa obitelji odselio u Banju Luku. Za sebe će reći da predstavljaju zapravo prosječnu povratničku porodicu u Petrovcu, ističući važnost angažmana na lokalnom nivou, što srpski povratnici u ovom kraju koriste, očito, na zadovoljavajući i za zajednicu koristan način.

PODRUČJE 4:

MOSTAR, STOLAC, BILEĆA I GACKO

MOSTAR

Govoriti o procesu povratka na područje Mostara, veoma je teško, ako se pristupa generalno ovoj problematici. Jer, sama struktura lokalne samouprave u ovom gradu, odnosno njena evolucija rezultirala je, barem formalno, ujedinjenim gradom, koji je, nakon potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma, bio podijeljen na šest gradskih općina. Činjenica je i da je Mostar središte kantona u kojem formiranje kantonalne vlasti uvijek «probija» sve moguće rokove. Sve to daje argumente za tvrdnju kako je proces povratka u ovom gradu, kao što je slučaj i sa Sarajevom i Banjom Lukom, kompliciran proces, za čiju deskripciju je potrebna posebna studija. Stoga ćemo se držati našeg TV projekta, u kojem smo se, u prvom redu, bavili povratkom Srba, i to u bjelopoljsku dolinu i naselje Ortiješ.

No, prije toga, evo nekoliko statističkih podataka, koji, barem približno, mogu pokazati promjene u središtu Hercegovine od 1992.

U Općini Mostar 1991. je živjelo 126.628 stanovnika: 43.037 Hrvata, 23.846 Srba, 43.856 Bošnjaka, 12.768 Jugoslavena i 3.121 ostalih. Procjene i saznanja govore da u ovom trenutku na području općine Mostar živi približno isti broj stanovnika kao prije rata s tim što je nacionalna struktura umnogome promijenjena: danas na ovom području živi blizu 80.000 Hrvata, više od 40.000 Bošnjaka i približno šest hiljada Srba.

Srbi, koji su područje Mostara napustili 1992., uglavnom su se naselili na prostore Bileće, Gacka, Nevesinja i Trebinja u istočnoj Hercegovini, a jedan dio njih nove je domove pronašao u susjednoj Srbiji.

Povratak se, uglavnom, bilježi među onima koji su izbjegli u istočnu Hercegovinu, najmanje iz dva razloga:

Pasivnost istočne Hercegovine, koja je onemogućila trajnu egzistenciju, i s druge strane, plodna neretvanska dolina, u koju su se i vratili izbjegli Srbi. Mogućnost poljoprivrede i maksimalni klimatski uvjeti za tu granu, opredjeljuju mostarske Srbe na povratak. No, stvari treba sistematizirati... Pionir povratka Srba u ovaj kraj Vujadin Berberović, napornim radom, uspio je okupiti kritičnu masu svojih sunarodnjaka povratnika, koji su, upravo zahvaljujući poljoprivredi, i to uz pomoć međunarodne zajednice ali i Hercegovačko-neretvanskog kantona i Vlade Federacije BiH, ostvarili ono što se zove održiv povratak. Plantaže kajsija, vinova loza, povrtna kulture, te uzgoj krava muzara, donose redovne i sigurne prihode dobrom broju srpskih povratnika u dolinu Neretve. Sigurnost je zadovoljavajuća, solidne materijalne predispozicije su tu, no stalne političke krize u Mostaru, ne mogu zaobići ni srpsko stanovništvo, koje, zapravo, počesto služi za «potkusurivanje» prilikom političkih obračuna među dvije dominantne politike na ovom prostoru: hrvatske te u manjoj mjeri i bošnjačke. Inače, Srbi povratnici su skoro isključeni iz političkog života Mostara. Pitanje zdravstvene i socijalne zaštite nije previše izraženo, iako i tu još uvijek ima neriješenih problema. Povratnička djeca školuju se u školama koje rade po hrvatskom i bosanskohercegovačkom planu i programu, u ovisnosti u koji dio mostarske općine su se vratili.

Još je nešto važno istaknuti za Mostar: ovaj grad bio jedno od glavnih sjedišta kulture bosanskohercegovačkih Srba, koji su u velikoj mjeri obilježili književnost, likovne umjetnosti, graditeljstvo i duhovnost. Obnova manastira u Žitomislicima, rad srpskog kulturnog društva «Prosvjeta», te , posebno, angažman

Srpskog građanskog vijeća, ovoj oblasti polako, ali sigurno vraća stari sjaj.

STOLAC

Stolac - grad slučaj! Ovako su dugo godina i inozemni i domaći mediji izvještavali o ovom lijepom hercegovačkom gradiću, bogate kulturne baštine.

Stolac su, najprije, nakratko morali napustiti Bošnjaci i Hrvati, zatim, nakon što je došao pod kontrolu tada legalnih dijelova oružanih snaga BiH, dolazi do sukoba Hrvata i Bošnjaka, kada su Bošnjaci protjerani i značajan broj njih zatočen u logore HVO-a.

No, povratak Bošnjaka u ovaj grad, barem kad su brojevi u pitanju, nije zanemariv, pogotovo kad govorimo o samom gradu Stocu, u kojem Bošnjaci danas čine relativnu većinu. No, stvarna vlast, još uvijek je u rukama HDZ-a, bošnjački povratnici jedino su uspjeli u lokalnoj policiji dobiti pozicije koje su barem približno u skladu s popisom iz 1991.

Prema popisu stanovništva iz 1991., u Stocu je bilo 43,3 posto Bošnjaka, 20,9 posto Srba i 33,12 posto Hrvata, dok sada živi 78 posto Hrvata, 20 posto Bošnjaka i samo 2 posto Srba.

Bošnjaci i Hrvati, praktično, žive jedni pored drugih. «Dvije škole pod jednim krovom», još uvijek je stolačka stvarnost. Sigurnosne prilike mogu se ocijeniti zadovoljavajućim, no stalne političke tenzije, i ovdje stvaraju osjećaj nesigurnosti, koji, na sreću, posebno u posljednje vrijeme ne rezultira konkretnim incidentima.

Ekonomska situacija je među povratnicima izuzetno teška, naročito među gradskim stanovništvom koje nema velikih mogućnosti za bavljenje poljoprivredom. Uslužne djelatnosti, te sitna trgovina, djelomično osiguravaju egzistenciju jednog dijela povratnika, kao i novčane doznake rodbini onih Stočana koji još uvijek žive u inozemstvu.

Kulturni život u ovom gradu je nekada bio izuzetan. Danas, kroz manifestaciju »Slovo Gorčina« pokušava se vratiti nekadašnji kulturni sjaj gradu, pa su prvi rezultati već vidljivi. Još uvijek traje i borba za očuvanje Radimlje, najveće srednjevjekovne nekropole stećaka u BiH, u čijoj se neposrednoj blizini, odlukom općinskih vlasti, gradi industrijska zona.

GACKO I BILEĆA

Gacko i Bileća, zapravo, mjesta za primjer, u njima se povratak, praktično, nije ni desio. Na prostoru gatačke općine, uglavnom u selu Fazlagića Kula trajno boravi svega sedamdesetak osoba, a u samom gradu Gacku nema niti jednog povratnika Bošnjaka. Zapravo, jedini Bošnjaci u gradu su lokalni imam, njegova supruga i kćerkica od osam mjeseci, koji su se u ovaj grad doselili iz Bugojna. U gradu Bileći živi samo jedna povratnica Bošnjakinja, poznije životne dobi, i u dva sela još osam povratnika Bošnjaka. O povratku ovih ljudi je zapravo teško govoriti. Niko od njih nije zaposlen, žive ili od penzija ili od poljoprivrede i stočarstva, te pomoći rodbine iz inozemstva. Najmlađi povratnik u bilećkoj općini je već navršio 45 godina života.

PODRUČJE 5:

ODŽAK I MODRIČA

ODŽAK I MODRIČA

Odžačka općina, njen najveći dio, nakon potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma, pripala je Federaciji BiH.

Zbog te činjenice, najveći broj odžačkih Bošnjaka se vratio svojim domovima, što je bilo za očekivati i od hrvatskog stanovništva, posebno ako su uzme u obzir da su Hrvati u ovoj općini bili većina po popisu iz 1991. No, to se nije desilo u očekivanom broju, zbog činjenice da je većina Hrvata svoju egzistenciju pronašla u susjednoj Hrvatskoj, birajući na taj način bolje uvjete života za sebe i za svoju djecu.

Popis iz 1991. govori da je u općini Odžak živjelo 30.056 stanovnika, i to:

- Srbi 5.667 (18,85%)
- Bošnjaci 6.220 (20,69%)
- Hrvati 16.338 (54,35%)
- Jugoslaveni 1.147 (3,81%)
- Ostali 684 (2,27%)

Sigurnosne prilike u ovom gradu su izvanredne. Ono što Odžaćani vole posebno istaći, jesu besprijekorni međunacionalni odnosi, pogotovo između Hrvata i Bošnjaka koji su u proteklom ratu bili saveznici na ovom području. Sistem zdravstvene i socijalne zaštite funkcionira kao i svim dijelovima Federacije BiH, dok je, možda, jedno od rijetkih neriješenih pitanja, zapravo, školovanje bošnjačke djece po bosanskohercegovačkom planu i programu. Jer, bez obzira na činjenicu što bošnjačka djeca u skoro svim školama općine Odžak čine najmanje polovinu učenika, njihovo obrazovanje odvija po hrvatskom nastavnom planu i programu, a zbog činjenice da je Posavski kanton, označen za većinski hrvatski kanton.

Ekonomske prilike, u poređenju sa drugim dijelovima BiH, zadovoljavajuće su. Na ovo utiče i činjenica da je Odžak smješten u najplodnijem dijelu BiH, Posavini. Intenzivna poljoprivreda, posebno u posljednje vrijeme, omogućava dobru egzistenciju Odžaćanima, a zamjećuje se i velika privatna inicijativa u proizvodnim djelatnostima.

U Modriči po popisu iz 1991. živjelo je 35.613 stanovnika, od toga:

- Srbi 12.534 (35,19%)
- Bošnjaci 10.375 (29,13%)
- Hrvati 9.805 (27,53%)
- Jugoslaveni 1.851 (5,19%)

U Modriču se, prema zvaničnim statistikama, vratilo 3600 Bošnjaka, te svega nekoliko stotina Hrvata. No, demografska struktura ovoga grada je u značajnoj mjeri promijenjena doseljavanjem blizu 18.000 Srba iz tridesetak općina BiH.

Također, od dijelova nekadašnje modričke i odžačke općine je formirana nova općina Vukosavlje, u kojoj danas većinu stanovništva čine Bošnjaci, povratnici, a ova općina jedna je od dvije u RS, pored Srebrenice, čiji su načelnici Bošnjaci.

Položaj Modriče omogućava život od poljoprivrede, a sigurnosne prilike se mogu ocijeniti zadovoljavajućim. Zapošljavanje povratnika u organima lokalne uprave i javnim preduzećima tek počinje da se bilježi kao činjenica, a i prvi prosvjetni radnici bošnjačke nacionalnosti počinju se zapošljavati, posebno u modričkim osnovnim školama.

PODRUČJE 6 :

SARAJEVO

SARAJEVO

Sarajevo, kao glavni grad BiH, moralo bi biti predmetom posebne studije. Sarajevo nije bilo dijelom pomenutog TV projekta, ali bilo bi neozbiljno ne dati barem osnovne statističke pokazatelje procesa povratka u ovaj grad. Nedavno, objavljen je poseban Izvještaj ombudsmena Federacije BiH o proporcionalnoj zastupljenosti konstitutivnih naroda u organima vlasti u Federaciji BiH u 2006. i 2007. Prenosimo dio izvještaja koji se odnosi na Kanton Sarajevo, u interpretaciji ombudsmena Federacije BiH Vere Jovanović:

« U Starom Gradu je prije rata bilo 76 posto Bošnjaka, a danas procentualno u opštini radi 95,4 posto Bošnjaka. Prije rata je u Starom Gradu bilo 10,15 posto Srba, dakle proporcionalno bi sad trebalo da u opštini bude zaposlen taj procent, međutim, sad ih je 2,9 posto. Hrvata je prije bilo 2,2 posto, a sada ih je 1,6 posto. Prije rata je bio veliki procent Jugoslovena i veliki procent ostalih (3,2 posto), a sad na ostale pripada negdje oko 0,2 posto. U 17 škola u opštini Stari Grad, u školske i nadzorne odbore imenovano je 58 članova, a samo četiri nisu pripadnici bošnjačke nacionalnosti. U opštini Centar je prije rata bilo 50 posto Muslimana (kako su se tada zvali), sada ih je takođe 50 posto, dakle sada Bošnjaka, a ostalih je 18,3 posto i 19,74 posto neizjašnjenih. Međutim, i u opštini Centar i u opštini Stari grad se ljudi izjašnjavaju i kao Bošnjaci i kao Muslimani i kao Muslimani-Bošnjaci i na taj način se neki od njih broje među ostale, jer se među ostale broje svi oni koji nisu isključivo Bošnjaci. Naravno da jeste ljudsko pravo da se svako izjašnjava kako želi, međutim, kod zapošljavanja, to ljudsko pravo jednih ne može biti nauštrb ljudskih prava drugih. Prema tome, ljudi se mogu izjašnjavati kako hoće, ali se mora voditi računa i o pripadnostima drugih naroda. U opštini Centar je

prije rata – 1991. godine – bilo 20 posto Srba, a sada ih ima samo 4,7 posto. Hrvata je bilo 6,8 posto, sada ih je otprilike isto toliko – oko šest posto. U opštini Centar, u 20 škola i tri javne ustanove za kulturu, u upravne i nadzorne odbore imenovana su 93 člana, od kojih samo 16 nisu Bošnjaci. U opštini Novo Sarajevo, Muslimana je bilo 35,6 posto, Srba je bilo 34 posto, Hrvata je bilo 9,0 posto, a Jugoslovena je bilo 15 posto, međutim, nismo mogli dobiti podatke o nacionalnom sastavu opštine, zbog toga što je načelnik opštine dao odgovor da se ne vodi evidencija uposlenih po nacionalnoj pripadnosti. Dakle, tu sad imamo 86,7 posto Bošnjaka. Ali, nažalost, ovi podaci nisu dati direktno iz opštine, nego smo pokušali na neki način praviti kompromise – prema imenima. Naravno, to je vrlo opasno, postotak može biti veći ili manji, međutim, htjeli smo da dobijemo neku sliku. Jer, kad nam načelnik nije htio dati te podatke, mi smo bili primorani da nekako do tog podatka dođemo i na taj način smo došli do tih 86,7 posto Bošnjaka. U opštini Novi Grad, Muslimana je 1991. godine bilo 50,8 posto, a sada ih ima 86,7 posto. Srba je bilo 27 posto, a sada ih ima 3,4 posto. Hrvata je bilo 6,5 posto, a sada ih ima 3,8 posto. U 20 škola, u 13 školskih i sedam nadzornih odbora je imenovano 87 članova, a samo devet od njih nisu pripadnici bošnjačke nacionalnosti. U opštini Ilidža je prema popisu iz 1991. godine bilo 43 posto Bošnjaka, a sada ih ima 87,8 posto. Bilo je 36,8 posto Srba, a sada ih je samo 4,7 posto. Bilo je 10 posto Hrvata, a sada ih je šest posto. Slična situacija je i u opštini Vogošća i u opštini Ilijaš. U Hadžićima je prema popisu iz 1991. godine bilo je 63 posto Bošnjaka i 26 posto Hrvata, a sada je 98,8 posto Bošnjaka, a samo 1,20 posto ostalih. Prema tome, opština Hadžići je praktično etnički očišćena. Međutim, situacija nije bolja ni u ostalim kantonima, ni u ostalim gradovima.»

U pomenutom izvještaju, data je i ocjena stanja u cijeloj državi BiH. Ombudsmen Vera Jovanović, između ostalog, kaže:

U ranijim godišnjim izvještajima ombudsmena ukazivano je na opstrukcije povratka i kršenje zakona, što je za posljedicu imalo da se veliki broj izbjeglica nije vratio u prijeratne domove. To su, na primjer, bile prijetnje, uznemiravanja, skrnavljenje vjerskih objekata, rušenje grobalja, devastiranje stanova, paljenje privatnih kuća, izmjene dugogodišnjih naziva ulica i gradova, izmjene naziva nekih gradova, izgradnja velikog broja novih vjerskih objekata, postavljanje vjerskih simbola u sredinama koje su nakon rata promijenile nacionalni sastav stanovništva. Svjesno i planski su formirana tri razdvojena nacionalna i vjerska ambijenta i u detaljima se veoma brzo i lako prepoznaje dominacija jednog naroda i poruka drugima da u toj sredini nema tolerancije i suživota, odnosno da nema mjesta za druge i drugačije. Kad povratnici vide takva upozorenja u svojoj sredini, nije ni čudo da se veoma lako odluče na prodaju svoje imovine. Ovakvo stanje u suštini šalje poruke etničke i vjerske diskriminacije, koja se manifestuje, prije svega, u pravu pristupa javnim funkcijama ili na pravu za upošljavanje u državnim organima ili u javnim preduzećima. Slična je situacija i u drugim sferama života kao što su obrazovanje djece kroz pravo na vlastitu kulturu, jezik, religiju, zdravstveno i penzijsko osiguranje, socijalnu zaštitu, sferu privatizacije koja takođe ima karakter nacionalne privatizacije.³

³ Posebni izvještaj ombudsmena FBiH o osnovnim značajkama prava povratnika.

ZAKLJUČAK

ODRŽIVOST POVRATKA KAO KLJUČNA RIJEČ POSLIJERATNE BiH

Prema zvaničnim statističkim podacima, nešto manje od polovine osoba koje su od 1992. do 1995. napustile svoje domove, danas spada u kategoriju povratnika. Gotovo 600.000 ljudi još nije uspjelo vratiti se u prijeratne domove, ali pokazuje interes za to. Uslijed limitiranog broja izvora i varijacija u procjenama i podacima (ovisno o izvoru), teško je dati konačni sud o tome koliki je procenat ovih ljudi stvarno organizirao svoj život u potpunosti u prijeratnim domovima, a koliko njih tek fiktivno spada u povratnike. Ipak, oni koji su se istinski vratili u svoje domove, bez obzira na nacionalnu pripadnost i geografsko područje u kojem žive, dijele iste ili slične priče i svakodnevne, životne probleme običnih ljudi.

Mogli bismo kazati kako je «povratak» bila ključna riječ neposredno nakon potpisivanja Daytonskog sporazuma. Danas, dvanaest godina poslije, čini se kako je ta ključna riječ unekoliko proširena. Ne govori se samo o povratku kao takvom (u smislu broja onih koji se vraćaju na prijeratna ognjišta), već, prije svega, o održivosti povratka (u smislu situacije koju povratnici zatiču na terenu i koja im omogućava ili onemogućava trajni ostanak u njihovim domovima). Održivost povratka, kako je naznačeno već u uvodu ove studije, svojevrsna je mjera vrijednosti ili pokazatelj mogućnosti pune reintegracije Bosne i Hercegovine, ali i, posljedično, njene integracije u Evropsku Uniju. Iako iz zvaničnih izvora dolaze različite definicije i interpretacije samog termina «održivost povratka», u ovoj studiji krenuli smo od pretpostavke da o tome koji su preduvjeti nužni kako bi izbjeglice i raseljene osobe uopće razmišljale o vraćanju u svoje domove, te da u njima grade i planiraju budućnost za sebe i svoju djecu, najbolji odgovor će dati sami povratnici.

Iz razgovora s povratnicima, ali i s predstavnicima (vladinih i nevladinih) institucija i organizacija koje im pružaju (ili bi trebale pružati) podršku, zaključili smo kako je na prvom mjestu sigurnost, kao jedan od determinirajućih uzroka zbog kojih je ovo stanovništvo i napuštalo sela i gradove tokom i/ili neposredno nakon rata. Pojednostavljeno rečeno, svi oni koji su bili (ili su još uvijek) izbjeglice ili raseljene osobe, prije svega, trebaju garancije da je područje u koje se žele i planiraju vratiti bezbjedno za njih i njihove porodice, te da neće na tom području zateći stanje i situaciju koja ih je odvela u druge dijelove Bosne i Hercegovine i svijeta.

Nadalje, nije dovoljno samo osigurati povratnicima bezbjedno okruženje i krov nad glavom. Ono što oni traže i pokušavaju za sebe stvoriti kada dođu u svoje domove jeste i ekonomska sigurnost, u smislu zapošljavanja i samozapošljavanja. Ratna situacija, ali i tranzicija vlasničkih odnosa u firmama i tvornicama u kojima su današnji povratnici nekada radili, učinila je da za mnoge od njih danas nema radnih mjesta, iako su imali posao do 1992. Broj novih radnih mjesta otvorenih nakon rata znatno je manji od stvarnih potreba povratnika, a u nekim područjima još uvijek postoji i problem nespремnosti poslodavaca da zapošljavaju povratnike, posebno ako su oni manjinski. Stoga je za veliki dio povratnika poljoprivredna proizvodnja jedan od glavnih izvora prihoda, ali im je i u tom segmentu potrebna pomoć kod nabavke mehanizacije, stoke, a u nekim područjima čak i deminiranja obradivih poljoprivrednih površina. U kontekstu zapošljavanja, treba napomenuti kako je za povratnike osobito bitno da u lokalnim zajednicama u koje su se vratili dobiju mogućnost zapošljavanja u javnim preduzećima. To je neposredno vezano uz njihovo pravo na učešće u lokalnoj samoupravi. Naime, za povratnike je značajna mogućnost sudjelovanja u donošenju

političkih odluka na lokalnom nivou, kao i mogućnost lobiranja, odnosno stavljanja na dnevni red političkih, ekonomskih i socijalnih problema koji su od važnosti za svakodnevni povratnički život. U kojoj mjeri je to povratnicima u Bosni i Hercegovini omogućeno, teško je precizno reći, opet zbog nedostatka pouzdanih statističkih podataka, ali je činjenica da se brojna povratnička naselja još uvijek suočavaju s problemima koje vlasti gotovo da smatraju riješenim. Jedno do njih je svakako i pitanje socijalne i zdravstvene zaštite povratnika, ključnog prava koje povratnici često s teškoćom ostvaruju. Nerijetko povratnici u RS ostvaruju pravo na socijalnu i zdravstvenu zaštitu u Federaciji BiH i obratno, a brojna su i povratnička naselja, osobito ona ruralna u kojima ne postoji nikakva infrastruktura za zdravstvenu zaštitu, pa ih, naprimjer, dežurni ljekari iz obližnjih većih gradova obilaze periodično ili su primorani za usluge ljekara putovati u te veće gradove.

Pitanje obrazovanja i prava na kulturnu posebnost povratnika u Bosni i Hercegovini jest, nažalost, političko, a ponekad isuviše i ispolitizirano. Brojni su problemi s kojim se povratnici suočavaju kada treba omogućiti obrazovanje djeci: od nedostatka infrastrukture - porušene školske zgrade ili promijenjena njihova namjena, održavanje nastave samo za učenike do četvrtih razreda, nakon čega djeca treba da putuju u udaljena mjesta itd. - preko pitanja nastavnih planova i programa po kojima se izvodi nastava u školama, nepostojećih ili neodgovarajućih udžbenika i nastavnog kadra, pa sve do situacije u kojoj škole u povratničkim naseljima ne rade, jer broj djece koja bi u njima trebala slušati nastavu je često jedno ili dvoje. Upravo pitanje obrazovanja je jedno od onih ključnih pitanja održivog povratka, jer nemogućnost pružanja obrazovnih i kulturnih usluga često opredjeljuje izbjegle i raseljene da ostanu u gradovima u koje su stigli tokom rata, pa se na povratak odlučuju samo starije osobe.

To za održivost povratka praktično znači da sela i gradovi iz kojih je veći broj raseljenih, u budućnosti uopće neće imati stanovnika, odnosno demografska slika gradova i sela u Bosni i Hercegovini iz temelja se mijenja u odnosu na onu iz 1991. Uzrok tim promjenama nesumnjivo jesu svi već navedeni faktori, ali ukoliko je akcenat povratka i budućnost BiH u cjelini na mladim ljudima, obezbjeđivanje prava na obrazovanje za sve i na cijelom području države moralo bi biti jedan od prioriteta.

Sve navedene probleme i neriješena pitanja povratnika, u ovoj smo studiji nazvali indikatorima ili faktorima održivosti povratka, nastojeći sugerirati kako, bez obzira na statističke podatke koji ponekad nude optimističnu perspektivu, vlasti u Bosni i Hercegovini, kao i sve nevladine organizacije koje se bave pružanjem podrške povratnicima, moraju povesti više računa o njihovom rješavanju. Pri tome je neophodan širi angažman cijele društvene zajednice, koji podrazumijeva razvijanje osjećaja i senzibiliteta kod bh. građana za potrebe i probleme povratnika (što je, između ostalog, bio i jedan od ciljeva TV serijala Povratak), te ukazivanje na činjenicu da oni žive svoje probleme iz dana u dan, a ne samo onda kada ih, prateći delegacije koje su u prolazu ili u posjeti, obiđu mediji. Na nivou donositelja političkih odluka nužan je koordiniran pristup kako bi se izbjeglo dupliranje aktivnosti, te kreiranje svojevrzne strategije obezbjeđivanja uvjeta za stvarnu održivost povratka, a ne prividnu, te također, kao i u slučaju medija i društva, kontinuitet u praćenju povratka i života u povratničkim područjima, umjesto odveć prisutnog prigodničarskog osvrta na povratnička područja, poput Srebrenice i 11. jula, naprimjer.

Iako može zvučati kao fraza, povratničke brige i problemi jesu i moraju biti problemi države i društva BiH, a ne samo problemi onih koji su bili dovoljno smjeli, dovoljno nostalgичni i dovoljno opredijeljeni da svoje živote nastave na područjima na kojim ih je prije petnaest godina prekinuo rat.

IZVORI KORIŠTENI ZA POTREBE STUDIJE

- Televizijski projekat *Povratak* NTV Hayat i Fondacija Friedrich Ebert (1997. - 2007.)
- Izvještaj Helsinškog komiteta za ljudska prava u BiH za 2006.
- Posebni izvještaj ombudsmena FBiH o osnovnim značajkama prava povratnika
- <http://www.slobodnaevropa.org>